

УДК 34.08(470+571)

Середа О. В.
Національний університет
“Юридична Академія України ім. Ярослава Мудрого”

ПРАВОВЕ ПОЛОЖЕННЯ СТАНОВИХ ПРЕДСТАВНИКІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

В статті досліджуються питання виникнення інституту станових представників та досвід його функціонування в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Розкрито процедуру добору корпусу станових представників, повноваження, а також дано оцінку їх участі в кримінальному судочинстві.

Ключові слова: *станові представники, присяжні засідателі, судова реформи 1864 р., судова система.*

Проявом демократизації суспільно-політичного життя в Російській імперії стала реалізація 1864 року принципу участі народу у здійсненні правосуддя в кримінальному судочинстві через присяжних засідателів і станових представників. Ідеї щодо доцільності вирішення справ за участі представників всіх станів суспільства сформувалися під впливом європейського та власного історичного досвіду задовго до судової реформи 1864 р., а офіційне визнання отримали під час розробки Судових статутів. Їх розвиток та законодавче закріплення обумовили виникнення і одночасне функціонування в Російській імперії двох форм участі народу у здійсненні правосуддя, різних за способом формування, організації та правовим статусом.

На відміну від інституту присяжних засідателів, інститут станових представників не мав аналогів у Європі та був притаманний лише для судової системи Російської імперії. Не зважаючи на таку особливість, причини запровадження інституту станових представників, правові основи його функціонування не стали предметом історико-правових досліджень радянських та сучасних вітчизняних науковців.

Особливий порядок кримінального судочинства за участі станових представників вперше закріпили “Основные положения о преобразовании судебной части в России” 1862 року. Вони допускали участь станових представників (губернського і повітового предводителів дворянства, міського голови, волосного голови чи волосного старшини) для розгляду справ про державні злочини.

Запровадження такого порядку було визнано доцільним з огляду на таке. По-перше, вважалося, що державні злочини більш важливі, небезпечні та складні. Тому для багатьох людей, які мали неправильне розуміння обов’язків громадянина і належного ставлення його до влади, самі злочинні діяння отримували хибне тлумачення, а замість суворого осуду, як правило, зустрічали співчуття. По-друге, був сумнів щодо правильності тлумачення законів, на підставі яких вирішувалося питання вини підсудного. По-третє, доцільним вважалося передати на розгляд суду присяжних засідателів справи про злочини, які були найбільш типовими для їх повсякденного життя [1, с. 118].

Ці ідеї були реалізовані в “Уставе уголовного судопроизводства”. Державні злочини, зазначені в III розділі “Уложения о наказаниях уголовных и исправительных” [2, с. 61-68], постановлено розглядати без присяжних засідателів у складі членів

кримінального департаменту судової палати загальним порядком судочинства з дотриманням спеціальних правил [3, статті 204, 1030]. Під спеціальними правилами законодавець розумів залучення до розгляду справи станових представників замість присяжних засідателів, як більш обізнаних в особливостях державного та громадського правопорядку.

Таким чином, для здійснення правосуддя у справах про державні злочини було створено особливий інститут – суд за участю станових представників. Предводителі дворянства, міські голови, волосні голови чи волосні старшини, які його формували, при виконанні функцій судді залишалися перш за все державними службовцями. Через це гарантували державі “правильне” судочинство.

Обмеження підсудності суду присяжних засідателів у справах про державні злочини викликало хвилю протестів. Лунали думки про те, що держава та верховна влада за злочини та проступки проти них повинні шукати відплати в совісті народу. Наголошували на тому, що народ ніколи не повірить слідству і суду закритому: він завжди буде мати сумнів щодо справедливості прийнятого рішення. Проте ці гасла не отримали підтримки [4, с. 92].

“Устав уголовного судопроизводства” та інші закони визначали склад станових представників за посадою. Умовами їх призначення вважали безпорочне виконання службових обов’язків та повторне обрання на посаду [5, с. 400]. Для порядку добору корпусу станових представників законодавством не встановлювалися спеціальні критерії (цензи), як для присяжних засідателів.

Такий стан речей можна пояснити особливостями порядку зайняття посад губерньського та повітового предводителя дворянства, міського, волосного голови чи волосного старшини. Законодавством передбачалися суворі вимоги до кандидатів на ці посади, на них покладалися широкі повноваження. Тому сам факт їх повторного зайняття та сумлінне виконання службових обов’язків виправдано засвідчують позитивну характеристику станових представників зі сторони держави і суспільства.

Процедура добору корпусу станових представників була спрощеною. Посадові особи добиралися і призначалися судовим органом, що розглядав справи за участю станових представників. В українських губерніях Російської імперії цю функцію виконували Київська, Одеська, Харківська судові палати.

Нагадаємо, що до постійних членів кримінального департаменту судової палати для виконання обов’язків станових представників приєднувалися: 1) губерньський предводитель дворянства губернії, де засновано палату; 2) один з повітових предводителів дворянства округу місцевого окружного суду; 3) один з місцевих голів того ж округу; 4) один з волосних голів чи старшин місцевого повіту [3, ст. 1051].

Судові палати добирали їх в порядку черги на підставі списків, наданих місцевим губернатором. Вони склалися щорічно та містили інформацію про посадових осіб губернії, які могли бути призначені становими представниками протягом року. Обов’язково зазначалися відомості про повторне переобрання на посаду [3, ст. 1052].

У підготовці списків під керівництвом губернатора брали участь губерньський предводитель дворянства, мирові посередники та інші посадові особи. Вони збирали та надавали інформацію щодо посадових осіб, які могли виконувати функції станових представників [6, арк. 375, 396-398, 413-414].

Законом від 7 липня 1889 р. “Об изменении порядка производства дел по

некоторым преступлениям, подлежащим ведению судебных мест с участием присяжных заседателей” було змінено порядок добору волосних старшин. Губернатори зобов’язувалися щорічно до 1 грудня повідомити судовій палаті список старшин по кожному повіту. Після цього за три тижні до відкриття періоду засідань судова палата визначала жеребкуванням серед волосних старшин того повіту, де призначено розгляд, одного чергового та двох запасних. Під час проведення відбору головуєчий слідкував, щоб обрана особа не виконувала обов’язків станового представника більше одного разу на рік [7]. Такі зміни були вжиті з метою забезпечення швидкої заміни відсутнього станового представника.

Станові представники на час розгляду справи залучалися до складу членів кримінального департаменту судової палати в спільне судове присутствіє. Воно складалося з 5 професійних суддів та 4 станових представників. Поєднання таким чином “коронного” та “народного” елементів мало на меті забезпечити у суспільстві авторитет судового рішення в справах особливого провадження.

Через зайнятість за місцем служби посадові особи часто не могли з’явитися в судову палату. Відсутність порядку заміни таких станових представників обумовлювало вимушене перенесення розгляду справи на невизначений строк, а разом з тим – додаткові матеріальні витрати.

Ця проблема була вирішена після прийняття закону від 7 липня 1889 р. “Об изменении порядка производства дел по некоторым преступлениям, подлежащим ведению судебных мест с участием присяжных заседателей”. Для забезпечення своєчасного формування судового присутствія кількість станових представників було зменшено та визначено порядок їх заміни на випадок неявки. В Особливому присутствії судової палати їх обов’язки виконували: 1) губернський предводитель дворянства та міський голова губернського міста, де розглядалася справа; 3) один з волосних старшин повіту □7□. На випадок відсутності губернського предводителя дворянства через виконання прямих службових обов’язків чи з інших законних причин його заміняв один з місцевих повітових предводителів дворянства [7]. Замість відсутнього чи відведеного повітового предводителя дворянства обов’язки станового представника виконував його кандидат, а у випадку проведення виїзних сесій – кандидат місцевого предводителя дворянства. Якщо і ці особи не могли прибути в засідання, їх підміняли кандидати повітових предводителів дворянства сусідніх повітів [8, с. 93-94]. У губерніях, де не були запроваджені посади предводителів дворянства, до складу присутствія залучалися голови місцевої губернської земської управи [7].

Для Київської губернії порядок заміни губернського предводителя дворянства мав ряд особливостей. На нього вплинула та обставина, що ця посада не була виборною. Після запровадження на території губернії Судових статутів замість губернського предводителя дворянства обов’язки станового представника у судовій палаті виконували місцеві повітові предводителі, а за їх відсутності – голови місцевих з’їздів мирових посередників. Проте такий порядок було визнано шкідливим, оскільки у більшості випадків голови з’їздів мирових посередників не наділені достатньою твердістю, стійкістю та розумовим кругозором.

Міністр юстиції циркуляром від 13 листопада 1913 р. визнав такий порядок незаконним. За цих умов у губерніях, де предводителі дворянства служили за призначенням, губернський предводитель дворянства замінявся лише одним з

повітових предводителів. Якщо останній не міг взяти участь у засіданні, його підміняв один з решти повітових предводителів тієї ж губернії [9, арк. 13-14].

Відсутнього чергового волосного старшину за жеребом заміняв запасний, а інших – ті посадові особи, які за законом могли бути їх заступниками [7].

Такий порядок дав позитивні результати. За показниками Київської, Одеської, Харківської судових палат станом на 1894 р. через відсутність станових представників не було відкладено жодного засідання □10, с. 306□.

Остаточню особовий склад станових представників у присутствії судової палати визначався після реалізації підсудним права вмотивованого відводу, тобто з причин, встановлених законом □3, ст. 600□. Підлягав відводу становий представник, якщо: 1) він, його дружина, родичі прямої лінії без обмежень, а також родичі перших чотирьох і свояки перших трьох ступенів або усиновлені ним брали участь у справі; 2) був у справі слідчим, прокурором або повіреним однієї зі сторін або зафіксований як свідок у справі; 3) був опікуном однієї зі сторін у справі, або ж коли керував справами одної з них; 4) він або його дружина за законом були найближчими спадкоємцями однієї із сторін, чи мали спір.

За “Уставом уголовного судопроизводства” якщо підсудний користувався своїм правом та відводив губернського предводителя дворянства, то у склад присутствія запрошувався губернський предводитель дворянства найближчої губернії. При відводі інших станових представників по черзі запрошувалися особи, які мали таке ж звання [5, с. 401].

Законом 7 липня 1889 р. “Об изменении порядка производства дел по некоторым преступлениям, подлежащим ведению судебных мест с участием присяжных заседателей” цей порядок уточнено: волосного старшину заміняв за жеребом один з запасних, а решту – посадові особи, на яких законом покладено виконання службових обов’язків на час відсутності □7, с. 388□.

Отже, порядок формування Особливого присутствія судової палати за участю станових представників суттєво відрізнявся від організації присутствія з присяжними засідателями. Головна відмінність між ними полягала в тому, що присяжні засідателі утворювали самостійну колегію, а станові представники склали з членами судової палати спільне присутствіє.

Судовий розгляд справ за участю станових представників здійснювався в порядку, передбаченому для судочинства без присяжних засідателів. Такий порядок пояснюємо тим, що станові представники утворювали разом з членами судової палати спільну колегію. За загальним правилом, проводилися: відкриття судового засідання; судові слідство; судові дебати; резюме головуючого; постановка запитань суду; постановлення вироку [3].

Перед розглядом справи станові представники, яким відомі законні причини для свого відводу, зобов’язувалися заявити про них, не очікуючи відводу сторін □3, ст. 606□. Таким чином, самовідвід станових представників був їх обов’язком, а присяжних засідателів – правом.

На відміну від присяжних засідателів, станові представники не оголошували присяги при приєднанні до складу коронних суддів судової палати. Складання її становими представниками вважалось недопустимим, оскільки вони здійснювали судові функції тимчасово, не залишаючи своїх посад. Гарантіями належного

виконання ними функцій суддів були складання присяги за місцем служби, а також тривале перебування на службі, що засвідчувало довіру суспільства та правильне розуміння ними своїх обов'язків [11, № 27].

Станові представники безпосередньо брали участь у судовому слідстві. Вони користувалися всіма процесуальними правами суддів. Крім того, кожен зі станових представників був рівноправним з коронними суддями, незалежно від місця служби, чину чи звання, посади або станового походження [12, с. 312]. У зв'язку із цим виникає потреба у визначенні обсягу їх процесуальних прав та обов'язків під час судового слідства.

Станові представники мали право вимагати проведення судового слідства, навіть при зізнанні підсудного. У такому випадку суд переходив до розгляду та перевірки доказів. Вони безпосередньо оглядали всі документи разом із суддями, оскільки перебували разом з ними в одній колегії. Крім того, для всебічного дослідження обставин справи станові представники вивчали сліди злочину та речові докази □3, статті 672, 682, 697□.

Проте участь станових представників у судовому слідстві не характеризувалася як активна та ініціативна. Їх сприймали як декоративну форму народного суду, тому пропонували скасування інституту станових представників □13, с. 137□.

Постановлення вироку судом зі становими представниками здійснювалося за правилами, встановленими для розгляду справ судами без участі присяжних засідателів. Після закінчення судового слідства і дебатів судді і станові представники ставили на обговорення запитання про винуватість і покарання підсудного, а також про інші наслідки злочинного діяння. Заслухавши зауваження сторін з цього приводу, вони переходили в нарадчу кімнату для вирішення запитань, відповіді на які становили основу резолюції у справі. У свою чергу детальний вирок готувався суддями протягом двох тижнів і підлягав публічному оголошенню.

Станові представники у складі судового присутствія під час постановлення вироку брали участь у вирішенні питання про винуватість підсудного, а також у призначенні йому покарання нарівні з постійними членами судової палати □3, ст. 1055□.

Рішення з поставлених перед суддями і становими представниками запитань приймалися у нарадчій кімнаті шляхом голосування. Після попередньої наради головуєчий з кожного запитання збирав голоси присутніх, а потім лише оголошував свою думку □3, ст. 767□. Рішення вважалося прийнятним, коли за нього проголосувала більшість суддів □3, ст. 769□. При цьому голоси станових представників підраховувалися нарівні з голосами постійних членів суду □3, ст. 1055□.

При прийнятті рішення станові представники зобов'язувалися керуватися внутрішнім переконанням, заснованим на обговоренні всіх обставин справи □3, ст. 766□. Крім того, нарівні із суддями вони зобов'язувалися мотивувати його і обґрунтувати підстави. З прийняттям закону від 18 березня 1906 р. "О мерах к сокращению времени производства наиболее важных уголовных дел" це правило було скасовано як для станових представників, так і для суддів у складі Особливого присутствія судової палати □14□. Відтоді постановлення вироку судом за участю станових представників здійснювалося в порядку, передбаченому для окружних судів

з присяжними засідателями. У змісті зазначалися не підстави рішення у справі, а лише судження палати про застосування законів [15, с. 593]. Таким чином, законодавець прагнув скоротити провадження у справах про державні злочини за участю станових представників.

Станові представники, перебуваючи у нарадчій кімнаті, не проявляли самостійності під час обговорення обставин справи і вирішення питань. Як правило, за свідченнями судових діячів вони без заперечень погоджувалися з професійними суддями. Варто погодитися з думкою правознавця О. Новікова про причини підпорядкування станових представників волі суддів. Цей факт вчений пояснив тим, що вони не були юристами, а тому через незнання законів не могли відстояти і обґрунтувати свою думку. Отож, сумніви щодо законності свого рішення примушували їх керуватися міркуваннями професійних суддів [16, с. 239].

Причини пасивної поведінки станових представників необхідно шукати у тому числі в організації судового присутствія. Такі фактори, як кількісна перевага коронних суддів, поєднання у складі станових представників керівництва губернії та їх підлеглих сковували волевиявлення непрофесійних суддів.

У силу цього в суспільстві та на державному рівні переважали переконання в недоцільності суду за участю станових представників та побажання розгляду справ лише коронними суддями судової палати [13, с. 137] або спеціальними присяжними окружних судів, які відповідали б підвищеному освітньому та професійному цензам [17, с. 196].

Відтак судовій системі Російської імперії притаманне одночасне поєднання двох способів організації колегії із професійних та непрофесійних (присяжні засідателі та станові представники) суддів. Перший – колегія, в якій відбувався розподіл компетенції між професійними і непрофесійними суддями (суд присяжних засідателів). У ній присяжні засідателі встановлювали наявність в діянні підсудного ознак об'єктивної та суб'єктивної сторони злочину, а коронні судді здійснювали його юридичну кваліфікацію та призначали покарання. Другий – колегія, в якій професійні і непрофесійні судді спільно розглядали і вирішували і фактичні, і юридичні питання справи.

Використані джерела:

1. *Коротких М. Г.* Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России [Текст] / М. Г. Коротких. – Воронеж : Изд-во Гос. ун-та, 1989. – 185 с.
2. Свод законов уголовных – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Кн. I. – 439 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе в 55 т. – Т. 39. Отд. второе. 1864. – СПб. : Изд. в тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. – С. 215-906.
4. *Гессен И. В.* Судебная реформа [Текст] / И. В. Гессен. – СПб. : Типолитограф. Ф. Вайсмана и П. Тершуника, 1905. – 267 с.
5. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны [Текст]. – Изд. 2-е, доп. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. – Ч. 2: Устав уголовного судопроизводства. – 522 с.
6. ДАХО. – ф. 3. – оп. 230. – Спр. 127, 440 арк.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье в 33 т. – Т. 9. 1889. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1891. – С. 386-389.

8. Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената □Текст□ : за 1895 г. – Екатеринбург : Тип. Исаака Когана, 1911 – 135 с.
9. ЦДІАУ. – ф. 442 – оп. 643. – Спр. 27, 14 арк.
10. Труды Высочайше учрежденной комиссии для пересмотра законоположений по судебной части □Текст□. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1897. – Т. 6. – 387 с.
11. Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената □Текст□ : за 1879 г. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1879. – 167 с.
12. Решения уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената □Текст□ : за 1895 г. – Екатеринбург : Тип. Исаака Когана, 1911 – 135 с.
13. Присяжные заседатели, сословные представители и мировые судьи □Текст□ : внутреннее обозрение. – Русская мысль. – 1889 (август). – С. 135-139.
14. Полное собрание Законов Российской империи. Собрание третье в 33 т. – Т. 26. Отд. первое. 1906. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1909. – С. 283-286.
15. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство – судопроизводство □Текст□ / В. Случевский – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – 669 с.
16. Новиков А. И. Несколько фактов из практики коронных судей □Текст□ / А. И. Новиков // Сб. ст. (1899–1890 гг.). – СПб., 1901. – 255 с.
17. Особое совещание о суде присяжных □Текст□ : внутреннее обозрение // Русская мысль. – 1895 (март). – С. 193-198

Середа О. В. Правовое положение сословных представителей в Российской империи (на материалах украинских губерний).

В статье исследуются вопросы возникновения института сословных представителей и опыта его функционирования в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. Раскрыта процедура подбора корпуса сословных представителей, полномочия, а также дано оценку их участию в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: *сословные представители, присяжные заседатели, судебная реформа 1864 г., судебная система.*

Sereda O. V. Legal status of class representatives in the Russian Empire (on materials of the Ukrainian provinces).

In article questions of emergence of institute of class representatives and experience of its functioning in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of XIX – the XX century beginning are investigated. It is shown procedure of selection of the case of class representatives, powers, and also it is given an assessment to their participation in criminal legal proceedings.

Keywords: *class representatives, jurors, judicial reform of 1864, judicial system.*

УДК 342.92(477) “18” (09)

Соломаха А. Г.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

**УЧАСТЬ М. ЦИТОВИЧА У ДИСКУСІЇ ЩОДО ПРОБЛЕМ
ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ПРАВА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ “ПРАВО”**

Стаття присвячена дослідженню участі професора Університету Св. Володимира М. М. Цитовича у дискусії довкола актуальних проблем поліцейського права на сторінках столичної щотижневої газети ліберального спрямування “Право” впродовж 1898–1899 рр..